

## יהדות ואקולוגיה

### הרה"ג יעקב אריאל

העולם מודע יותר ויותר לבעיות האקולוגיות ולסכנה הנשקפת ליקום מניצול מוגזם של אוצרות הטבע, מזיהום האויר ומחימום האטמוספירה. יש לתורה מה לומר בנושא זה, כמו בכל נושא בעל חשיבות. חובתנו להגדיל תורה ולהאדירה ולהכליל גם הקו הירוק האקולוגי בתוך תחומה של תורת ישראל, כי תורתנו תורת חיים וכולא בה. אלא שהנושא רחב ועמוק ומחייב עיון בכל חלקי התורה ע"מ להגיע למסקנה כל שהיא. יש להקדיש לכך מאמצים רבים, ללבן סוגיות לעומקן ולהסיק גם מסקנות. יש להביא בחשבון שהתחום ההלכתי לשעצמו לא מספיק כדי לפסוק על פיו הלכה חתוכה בנושא כה מורכב. יש צורך גם בתחום הרעיוני, ולהביא בחשבון גם השלכות ותוצאות של כל רעיון מוצע. עלינו להיות מתונים בנקיטת עמדות ולהימנע מלהיכשל בסיסמאות שטחיות ופופוליסטיות. קל ליפול במלכודת האמירות הקצרות המוזמנות ע"י גופים שונים, מהם אינטרסנטים ומהם אידיאולוגיים חד-ממדיים המחפשים כסוי תורני לעמדתם. ת"ח היו זהירים בדבריהם. אין בדברי הבאים מסקנות סופיות. אלו תיתכנה רק לאחר מחקר רחב ומעמיק.

אולם גם בטרם עיון מעמיק ניתן לומר שיש לנו כיהודים מאמינים אחריות ייחודית באשר לנושא האקולוגי. יהודים שומרי מצוות צריכים להיות ערים יותר לכל הנוגע לשמירת הבריאה שברא ה', למנוע את השחתתה, להביא יותר בחשבון את הדורות הבאים ובפרט הדברים אמורים לארץ ישראל. רמה גבוהה יותר של ערכים ומוסר תורמת אף היא לשמירת הסביבה. אדם מאמין ראייתו בהכרח מקיפה וכוללת יותר ולא נקודתית, אנוכית ועכשווית, לכן היא ערכית ומוסרית ויש לכך השלכות רבות על הנושא הסביבתי.

#### התיעוש

מכיון שהבעיות הסביבתיות הן בעיקר תוצאה של תיעוש מואץ יש לשאול שאלה טרומית לפני כל דיון, האם היהדות בעד קידמה טכנולוגית או נגדה? אמירות שטחיות וציטטות חלקיות עלולות להביא למסקנות מוטעות. יש לראות את התמונה בשלמותה. טעות תהיה לטעון טענה שטחית שהתורה דורשת כביכול לוותר על כל הקידמה הטכנולוגית בגלל פגמיה ותקלותיה ולחזור אל חיי הטבע על כל סכנותיו ופגעיו. כשם שאין מקום לטענה ההפוכה שה' חנן לאדם דעת ואיפשר לו להפעיל את כל כישוריו המדעיים והטכנולוגיים ללא ריסון או הגבלה. נביא רק מספר מקורות בשבחה של היוזמה האנושית לפתח את הבריאה ולשכללה. אם כי הנושא מחייב עיון רחב יותר.



וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֶל־לֵהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֶל־לֵהִים פָּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבֹּשְׁהָ וּרְדוּ בְּדָגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּה הָרִמְשָׁתַּי עַל הָאָרֶץ. (בראשית א) באמירה "ורדו בדגת הים" הכוונה היא לרתימת כל כוחות הטבע ואוצרותיו לתבונת האדם, החשמל, האטום וכו'. וכן בפסוק הבא: וַיְבָרֶךְ אֶל־לֵהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי וַיְקַדְּשׁ אֹתוֹ כִּי בּוֹ שָׁבַת מְקַל מְלֵאכְתּוֹ אֲשֶׁר בָּרָא אֶל־לֵהִים לַעֲשׂוֹת. (שם ב ג)

ובמדרש: כל מה שנברא בששת ימי בראשית צריכין עשייה כגון החרדל צריך למתוק התורמוסים צריך למתוק החיטין צריכין להטחן אפילו אדם צריך תיקון: (ב"ר פרשה יא פסקה ורבו הפרשנים שעמדו על המילה "לעשות" שבפסוק זה ופירשוהו ברוח זו: אשר ברא אלהים לעשות רצה לומר שעדיין לעשות ולתקן ולגמור בנין העולם (לדוגמא, ספר מאור עינים - פרשת האזינו)

ר' מאיר שמחה מדוינסק מפרש את מצות ציצית כצורך להשלים את הבריאה שעליה נאמר "עוטה אור כשלמה" ע"י קשירת חוטים נוספים, וכמאמר הכתוב (תהלים קטו, טז) השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם, שהם ישלימו את בריאתה. (משך חכמה על במדבר פרק טו פסוק לט)

האבן עזרא על אותו פסוק בתהילים מדגיש את האחריות המוטלת על האדם והארץ נתן לבני אדם שהאדם כמו פקיד א-להים בארץ על כל מה שיש בה והכל בדבר השם. רעיון האחריות מובע גם במדרש:

בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן וכל מה שבראתי בשבילך בראתי תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי שאם קלקלת אין מי שיתקן אחרריך (קהלת רבה פרשה ז פסקה יט)

## האנרגיה

אחת הדוגמאות השימושיות לעקרון זה הוא האש. מצד אחד, יודעים אנו את סכנותיה להמשך קיומנו עלי אדמות. מאידך היא חיונית ביותר וא"א בלעדיה. אנו מברכים על האש במוצ"ש, עם תחילת ימי המעשה. ה' נתנה בעין יפה לאדה"ר כדי שתשמש כמנוע לכל החרושת והתעשייה. בניגוד למיתולוגיה היוונית שאליליה שמרו את האש לעצמם והענישו את פרומתיאוס על גנבתה מהם. האיזון מתבטא בהגדרה ההלכתית, לפיה, מותר לאדם להשתמש באש, גם בבית עשוי עץ, למרות שכנותו לבית דומה. אולם הוא חייב לשומרה שלא תצא מכלל שליטה. אם לא שמר הוא ישא בתוצאות ולא יוכל לטעון שהיה אנוס (משנה ב"ב כ, ב).

(יתכן לומר שמשום כך הדגישה התורה את איסור הבערת האש בשבת מכל יתר המלאכות כי היא אבי אבות המלאכות. השביתה ממלאכה בשבת מחזירה אותנו לאיזון הנחוץ. כי כידוע מבחינה אקולוגית האש היא בעייתית ביותר. היא מכלה את



אוצרות הטבע והופכת אותם לחום המחמם את האטמוספירה. אומנם לא זו הסיבה, אולם התוצאה היא שהיום השביעי הוא גם היום הטבעי, ללא עשן בתי חרושת ופליטת מכונות, ללא זיהום וללא רעש וללא מתח. האש אצורה לאור וחימום בלבד. אומנם אלו דברי דרוש ויש להיזהר מהסקת מסקנות הלכתיות מהם. אך הם משתלבים יפה באמור לעיל. גם שנת השבע היא שנת טבע במידה מסוימת. שנה של הפסקה בשימוש המוגזם בחומרים מלאכותיים להשבחת הגידולים החקלאיים. זאת אומנם לא הסיבה אולם זו התוצאה הבלתי נמנעת של השמיטה ולכן היא כלולה בסיבת המצוה – (ר' הקדמת הרב קוק לשבת הארץ). האש תשמש לנו בניין אב ליתר סוגי האנרגיה, כגון החשמל, האטום וכדו'.

## הריסון

לעומת גישה זו, המתייחסת בחיוב לפיתוח הטכנולוגי יש להציג את האברבנאל, המבטא גישה הפוכה, לכאורה. הוא מפרש את חטא מגדל בבל כהעדפת הלבנה המלאכותית על האבן הטבעית (ויש להוסיף ששרפת הלבנים הייתה מלווה בהבערת עצים וחימום האטמוספירה).

האברבנאל מציין בפירושו אירועים היסטוריים גדולים שארעו בימיו, כגון גירוש ספרד ופורטוגל על נוראותם האיזמה. אולם מעניין שאת גילוי אמריקה אינו מזכיר כלל. הוא לא נחשב בעיניו, משום שהוא לא תרם בימיו שום תרומה ערכית ומוסרית. אדרבה, בימיו היה זה אימפריאליזם משחית. קנה המידה בעיניו להערכת כל תגלית או המצאה הוא הערך המוסרי. הוא פוסל את המלאכותיות מסיבות מוסריות. אדם המשקיע את כל מרצו בפיתוח תעשייתי שוקע בחומרנות וברדיפה אחר מותרות במקום להתמסר לפיתוח הרוח.

גם אם לא נסכים להנחתו, שבניית בית מלבנים מסיחה את דעתו של האדם מטיפוח רוחו יותר מאשר בית אבנים, למדנו ממנו גישה יהודית מקורית לנושא האקולוגי. התורה דורשת מהאדם להיות איש רוח לכן הוא נדרש לריסון. הדרישה היא בעיקרה מוסרית. התוצאה היא אקולוגית הרדיפה אחר מותרות ובכללן נוחיות מוגזמת משחיתה גם את הנפש גם את הגוף וגם את העולם. הרמב"ן בתחילת פרשת קדושים תהיו וכל ספרות המוסר עוסקים בנושא זה. הרמב"ן במקום אחר מדגיש גם את מעלתה של א"י שאין בה מותרות כגון מחצבי כסף וזהב אלא רק צרכים חיוניים (ובמבט לטווח רחוק, אולי גם נפט בכלל?.. עיין דברים ח יח).

מיהו מותרות ונוחיות הם מושגים יחסיים. מה שנחשב פעם מותרות הופך במשך הזמן לנורמה מקובלת ולצורך מינימאלי (אני אישית עדיין גדלתי בילדותי ללא חשמל רדיו וטלפון וללא חימום ואוורור של הבית, כשהשימוש בסוס ועגלה היה רב יותר מזה של המכונות. כל אלו נחשבים כיום לצרכים אלמנטאריים). יש לשקול כל



פיתוח טכנולוגי עד כמה הוא נחוץ באמת או שהוא מיותר ומביא רק עודף פינוק שבסופו של דבר מזיק לאדם.

לדוגמא, המכונית משרתת את האדם והיא נחוצה מאוד. אולם אם האדם לא עושה שום מאמץ גופני הוא מתנוון ולוקה בלבו. הלב נחשב מלאך המוות הגדול ביותר למין האנושי. אדם שיש לו מכונית מתעצל מלהטריח את עצמו ללכת כמה עשרות מטרים וחונה במקום אסור כגון חניה כפולה, גורם סבל ואף סיכון לאחרים ולעצמו ומזהם עוד יותר את האויר. יש מותרות מיותרות. יש ערים גדולות בעולם שאין אפשרות לחנות במרכזיהן ואנשים נוסעים בתחבורה ציבורית ומשתמשים יותר ברגליהם. זה בריא יותר לאדם לגוף ולאויר.

הפלטטיק שימושי מאד אולם הוא אינו מתכלה אלא בשריפה וזו מעלה את הטמפרטורה באטמוספירה. שימושו המופרז מבזבז את הנפט ומרוקן את מאגריו המוגבלים. הרעיון למחזר הוא נכון. אולם משום מה הוחלט למחזר רק של בקבוקים קטנים. על בקבוקים גדולים אין פקדון. אישי הציבור, המייצגים את המשפחות הגדולות המשתמשות במיכלים גדולים, לחצו לפוטרן. זו דוגמא רעה של הציבוריות הדתית. על הציבור הדתי לשמש דוגמא חיובית בנושא זה. בקבוקים גדולים מזיקים לאקולוגיה לא פחות מקטנים. הפתרון המוצע הוא אפוא מיחזור לכל, ללא יוצא מן הכלל.

אולם באמת יש מוצא אחר, המשקאות בבקבוקים אלו מכילים חומרים רעילים ויקרים (יחסית למים הטבעיים) מותרות אלו מיותרים ומזיקים. על משפחות גדולות שהכנסתן מצומצמת, לחסוך בהוצאות מיותרות ולהימנע מלצרוך משקאות אלו. גם גופנו וגם אוירנו יהיו צלולים יותר וחסכוניים יותר. (יש מקום לבדוק גם אם התועלת הבריאותית – אם אכן היא נכונה – של המים הטבעיים המשווקים בבקבוקים אינה באה על חשבון הנזקים הגדולים שבקבוקים אלו מביאים לסביבה...)

היהדות דורשת מהאדם ריסון במאכליו ומשתיו, דרישה זו תורמת לאיזון האקולוגי האישי והסביבתי גם יחד.

### המוסריות

הרמב"ן מפרש את דברי למך לנשיו (בראשית ד כג) "וכי איש הרגתי לפצעיו?" שהמצאת כלי נחושת וברזל לכשעצמה אינה פסולה. הבעיה אינה הכלים עצמם, אלא השימוש בהם. "כי לא בחרב וחנית יכול אדם להרוג בפצעים וחבורות, שימית במיתה רעה יותר מן החרב, ואין החרב גורם הרציחה, ואין על העושו חטא". הברזל נחוץ אך יש להשתמש בו שימוש מושכל. הוא נפסל לשימוש במקדש. כי תפקיד המקדש להעלות את הרמה המוסרית בעולם עד שהשימוש בברזל יוגבל להכרחי בלבד. ומכאן ליתר התגליות והמצאות, הדינאמיט, האטום ודומהם.



אי אפשר אפוא לנתק את האקולוגיה הביולוגית והפיזיקאלית מהאקולוגיה המוסרית. זו המוסרית היא העיקרית. תוצאתה היא זו הפיזיולוגית.

העולם נברא כאמור כעולם דינאמי ומתפתח. אולם לדינאמיקה זו יש מטרה ערכית. קנה המידה של ההתפתחות הטכנולוגית לפי מוסר היהדות הוא האם היא יכולה לקדם את עבודת ה' או להפך. אין ספק שניתן להגביר את לימוד התורה באמצעות תאורה טובה, מיזוג נעים, שינוע של ת"ח גדולים ותלמידים משייבה לשייבה, הדפסת ספרים, שימוש במחשב כמאגר ידע אדיר והעברתו ועוד ועוד. דרכה של תורה היא ניתוב נכון של הקידמה להרמת המוסר והתרבות האמיתית תוך כדי ריסון השימוש למטרות שליליות. לא זו בלבד שאין בתורה דיכוי היצירה האנושית, אלא אדרבה היא מדרבנת אותה. אילו הייתה כל האנושות הולכת בדרך זו של ניצול הקידמה אך ורק למטרות ערכיות הייתה נפתרת הבעיה האקולוגית. המכונית תשמש לנו דוגמא טובה. בכל נהיגה נכונה יש שימוש מושכל בין התקדמות זהירה, גם אם היא מהירה, לבין יכולת עצירה. רגל אחת לוחצת על דוושת התאוצה והשניה על דוושת הבלמים. וכל זאת כשהנהג יודע מהי מטרת נסיעתו. "תולה ארץ על בלימה".

### בל תשחית

איסור בל תשחית הוא אחד המקורות העיקריים להתייחסות תורנית לנושא הסביבה. אסור להשחית, כלומר לבזבז ללא צורך, את אוצרות הטבע בעולם. אומנם התורה דיברה מפורשות רק על עצי מאכל אולם חכמים למדו מכאן שה"ה לכל דבר בעל ערך. בימי קדם כריתת יערות של עצי סרק הייתה מותרת ואף רצויה (עיין יהושע יז) כי ניצול הכרחי של אוצרות הטבע לתועלת האדם מותר. בימינו יש גם בכריתת עצי סרק, בעיקר בארצנו השחונה, איסור בל תשחית, אם כי לא בדרגת חומרא של עצי מאכל, אלא א"כ הדבר מביא תועלת. הפוסקים מדגישים שהאיסור הוא רק "דרך השחתה", לדוגמא:

מי שמשחית אילן על מנת לתקן מותר, כגון שקוצצו שלא יזיק לאילנות אחרים הטובים ממנו, או שקוצץ כדי שלא יזיק לשדה אחר או שדמיו יקרים וכדאי לקוצצו לבנין, או שמאפיל על החלון, וכל כיוצא באלו בקלקולי שאר דברים, כגון ששורף כסא ושלחן להתחמם בהם, אם אין לו עצים אחרים - מותר (עפ"י אנציקלופדיה תלמודית ערך בל תשחית)

שאלת המפתח היא, מהי תועלת ומהו צורך הכרחי (לא ניכנס כאן לשאלה, האם קנה המידה שלו הוא סובייקטיבי או אובייקטיבי)? האם כריתת יערות הגשם לצורכי תעשיית הנייר העצומה הכרחית כל כך? (על כך נענה בסוף דברינו)

בתלמוד הביאו האמוראים דוגמאות לצמצום הצריכה. לדעת רב חסדא, מי שיכול לאכול לחם שעורים ואוכל לחם חיטים עובר על בל תשחית. לדעת רב פפא, מי שיכול להסתפק בשכר ושותה יין (שהוא יקר יותר) עובר על בל תשחית. אך התלמוד



דוחה זאת ואומר, בל תשחית דגופא עדיף (שבת דף קמ עמוד ב) כלומר, הבריאות חשובה יותר ומותר להשחית למטרה בריאותית, אולם מאידך, צריכה בזבזנית המזיקה לבריאות יש בה בל תשחית כפול, גם של המצרך וגם של הצורך. אדם דתי חייב להיות זהיר יותר בשימוש בזבזני ובפרט כאשר יש בו גם נזק בריאותי.

### מדיניות כלכלית

אלא שכאן אנו נוגעים בנקודה רגישה. המאיץ הגדול ביותר של הבזבז, הגורם לנזקים בריאותיים ולזיהום סביבתי, הוא הגורם הכלכלי. התחרות הכלכלית, היוצרת כמויות עצומות, היא המאיצה את הניצול של חומרי הגלם והאנרגיה ללא כל התחשבות בגורם הסביבתי ובצרכי העתיד. הפרסומת (שאף היא תעשייה עתירת משאבים המשתמשת בתקשורת לגוניה השונים) מעודדת צריכה שאינה נחוצה ולעתים אף מזיקה. אומנם יש בתיעוש המוגבר ברכה רבה. הוא מביא פרנסה לעובדים רבים ומאפשר צריכה ברמה גבוהה לרבדי אוכלוסיה רבים. אך בסופו של חשבון הנזקים שייגרמו לציבור יפעלו כבומרנג ולא יפסחו גם על הפועלים. האם אין דרך לפרנס את הפועלים הרבים בתחומים בריאים ותועלתיים יותר? לשם כך יש צורך בתכנון ארוך טווח ורב תחומי.

ניקח לדוגמא לנושא כלכלי את תעשיית הטקסטיל. זו מביאה ברכה לפועלים רבים (אם כי יש לבדוק אם אין מנצלים אותם). כידוע תעשיית הטקסטיל עברה ברובה לעולם השלישי בגלל עלות העבודה הנמוכה שם). הייצור הוא המוני, הרבה מעבר לצריכה האנושית. בגדים נזרקים אחרי תקופה קצרה ביותר כשהם עדיין ראויים לשימוש. בעיקר חמורה התופעה בבגדי נשים. אלו יוצאים מהאופנה בכל שנה. יש כאן תעשייה ענפה שבה מעורבת התקשורת על כל סוגיה, המודפסת והאלקטרונית. מעצבים ודוגמניות, צלמים ופרסומאים. כל אלו יוצרים אוירה ולחץ חברתי המעודדים את החלפת הגרדרובה לעתים קרובות. תעשיית הטקסטיל צורכת כמות עצומה של כותנה. זו דורשת מים רבים ויקרים. ולבסוף, כל עודפי הבגדים נשרפים ומחממים את האטמוספירה וגורמים להתמעטות המים בעולם. נמצא שצריכת המים פוגעת בעצמה. ולא הזכרנו את בזבז האנרגיה של כל התעשייה האדירה הזאת, על כל שלוחותיה, עטיפות הפלסטיק והנייר ובעיקר של הפרסומת. (לא מזמן חולקו בארצנו הקטנה לבד מיליון (!) חוברות פרסומת של חברת ביגוד אחת! נוסף לזיהום האויר שפסולת זו גרמה – רק מיעוט מבוטל התמחזר – חמור ממנו היה גם זיהום האוירה בחוסר צניעותה, שגם הוא אחד הזרזים לריבוי הצריכה). האם כל זה נחוץ באמת ומביא תועלת לאנושות? איני מטיף לחזור לרמת החיים של צריכת בגד אחד לשנה, אולם הקצה השני מוגזם ביותר ומיותר. אין ספק שיש כאן השחתה חמורה של חומרי גלם יקרים והשחתת הגוף והנפש.



ללא מציאת פתרון אמיתי שיפרוץ את מעגל הקסמים הזה של תחרות פרועה, בזבוז, ונזקים, הסיכוי לפתרון הבעיה האקולוגית קלוש.

האם לסמוך על כוחות השוק בלבד שיפתרו את הבעיות שהם יצרו? כל כך הרבה אינטרסנטים מעורבים בכך עד שאין סיכוי סביר שהם יוותרו על חמדת הממון, בה הם נגועים. כל נסיון להתערב במדיניות הכלכלית החופשית ייתקל לא רק בהתנגדות בעלי ההון אלא גם באידיאולוגים ומשפטנים שיסתמכו מן הסתם על עקרון החופש של העיסוק וכבוד האדם וחרותו וכדו'.

רק טיהור האוירה יכול לתרום לטיהור האויר. ועל הציבור הדתי לקבוע לעצמו קריטריונים שיוכל לעמוד בהם ולהיות חלוץ בנושא זה.

### מצות ישוב א"י

הרמב"ן (בשכחת מ"ע ד) מגדיר את מצות ישוב הארץ "שלא נניחנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה....". לכאורה יש להסיק מדבריו חובה לפזר את האוכלוסיה על פני כל הארץ ע"מ ליישבה מבלי להשאיר בה מקום פנוי. כידוע הירוקים מתנגדים לכך. הם דורשים לרכז את רוב רובה של האוכלוסיה בערים ולשמור על הטבע ברחבי הארץ.

אין הכרח להסיק מהרמב"ן שהוא חולק על כך. אם המטרה של שמירת הטבע היא רווחת הציבור ניתן לומר שהיא חלק מיישוב הארץ (עיין סוף כתובות). וכשם שמצוה ליישבה כך מצוה להשאיר בה מרחבים פתוחים כדי לשמור על הטבע המקורי ולהעלות בכך איכות החיים של יושבי הערים אליהם יוכלו לצאת מדי פעם בפעם ע"מ להתאוורר. אולם אי אפשר להשתחרר מהרושם שהירוקים הופכים את האדם כעבד לטבע במקום לשעבד את הטבע לצורכי האדם ההכרחיים. דומה שהם מגזימים מאוד בהתנגדותם הטוטאלית להתישבות באזורים שוממים. התוצאה היא הצטופפות נוספת במישור החוף. הריאות הירוקות שנותרו שם לפליטה נפגעות מאוד וזאת נוסף לזיהום האויר וסכנות אקולוגיות וחברתיות אחרות הנגרמות מהתפוצצות אוכלוסין. (רק דוגמא אחת, מגורים בבתיים רבי קומות אינם מאפשרים שימוש בדוד שמש ומחייבים הנעה במעליות וצריכת החשמל מתגברת)

ישוב הארץ כמצוה מחייב אותנו לקיימה בהידור, דהיינו שהארץ תהיה יפה ואקלימה בריא. "זה א-לי ואנוהו" התנאה לפניו במצוות. גם ארצנו חייבת להיות מקושטת ונאה. חיבת הארץ מחייבת לשמור על טבעה לכבדה ולשומרה מפני השחתתה והריסתה. היא חפץ של מצוה עד כדי כך שיש לנשקה ולחבקה (ר' סוף כתובות). ולכן הדרישה מיהודים שומרי מצוות, שאצלם ישוב הארץ הוא מצוה מהתורה, לשמור יותר על אוצרותיה שמעל לקרקע ומתחתיה. ברכות שמים מעל וברכות תהום רובצת תחת.



מצות ישוב הארץ מחייבת אותנו לשמור על האיזון בין האורבאניות הצפופה מאוד במרכז לבין הפריפריה הדלילה מדי. אין ספק שחייבים להשאיר שטחים פתוחים רבים ריקים. אולם ניתן ליישב חלק מהם תוך התחשבות בגורם האקולוגי. דווקא אוכלוסיה דתית, שאצלה מצות ישוב הארץ היא ערך ולא רק צורך, ושמירת האיזון האקולוגי מעוגנת אצלה באמונה בבורא העולם, המצוה עלינו לשמור על הבריאה, והאוסר את השחתתה, מתאימה מאוד להתישבות כזאת. ניתן לשלב את מצות ישוב הארץ והגנתה יחד עם הצרכים האקולוגיים.

### אחריות

מתוך אותה תפיסה מוסרית שהוזכרה לעיל, יש לנו אחריות גדולה יותר לבריאה הא- להיות מאשר למי שסבור בטעות שהעולם נברא מעצמו ובמקרה. לכך התכוון המדרש בקהלת הנ"ל והראב"ע על תפקיד האדם בעולם. כמו"כ תפיסתנו המוסרית, שמקורה בתורה, היא אלטרואיסטית ולא אגואיסטית. היא רואה עצמה אחראית גם לדורות הבאים וכדברי הגמ' בתענית: כי היכי דשתלי לי אבהתי - שתלי נמי לבראי (תענית כג א).

ניקח את המים כדוגמא. התיחסות ההלכה למשאב יקר זה וכן למשאבי טבע אחרים היא שאלו שייכים לכלל ואינם רכוש פרטי. לא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים להם (יבמות יא ב). וכן מעיין היוצא תחילה בני העיר מסתפקין ממנו (ב"ק פא א). כלומר, הוא אינו רכוש פרטי אלא שייך לכל בני העיר. באמת גם העיר אינה בעלים מוחלטים על המעיין:

מעיין של בני העיר, חייהן וחיי אחרים - חייהן קודמין לחיי אחרים...חיי אחרים וכבישתן - חיי אחרים קודמין לכבישתן (נדרים פ ב)

יש מי שרצה ללמוד מכאן שאין לבזבז משאבים יקרים מבלי להביא בחשבון את צרכי הרבים. האם גם האחריות לדורות הבאים בכלל? דקדקן יוכל לטעון שיש לחלק בין דבר שבא לעולם לדבר שלא בא לעולם. ואכן מקור זה אינו יכול לשמש כאסמכתא הלכתית מדויקת. אולם יש כאן מקור השראה. ניתן להגיע למסקנה ברורה יותר על סמך הגישה המוסרית העקרונית של התורה, כנ"ל.

מכאן גם אחריותו של עם ישראל לעולם כולו. וזאת עפ"י הגמ' (תענית י א):

ארץ ישראל שותה מי גשמים, וכל העולם כולו מתמצית, שנאמר הנותן מטר על פני ארץ וגו'. ארץ ישראל שותה תחילה, וכל העולם כולו לבסוף. אולם למרות זאת ארצנו ענייה מאוד במים לעומת ארצות אחרות המשופעות במים והתורה עוד משתבחת בארצנו שלמטר המים תשתה מים. כאן ישימים דברי הראב"ע שהבאנו לעיל. אנו פקידיים אחראים שאינם דואגים לעצמם אלא לעולם כולו.



(מכאן הרעיון של הקרבת שבעים פרים לשלום העולם דווקא בחג הסוכות שבו נידונין על המים. אנו מתפללים על הגשם שלנו שממנו יתברכו הגשמים של העולם כולו. לכן ראוי זמן זה להקריב בו קרבנות לשלום העולם. יום גשום הוא יום שמחה אוניברסאלי, הוא מאחד את העולם כולו בצורך החיוני ביותר המשותף לכל המין האנושי – המים. יש קשר בין רעב למלחמות, וממילא בין שבע לשלום. לחם ומלחמה הם מאותו שורש. ("השם גבול שלום חלב חטים ישיביעך")

### חיזוק האמונה

מעלתה של א"י היא שטבעה מחייב אמונה מעמיקה יותר. הדבר מתבטא בעיקר בגשם. "למטר השמים תשתה מים" לעומת מצרים שאינה תלויה כביכול בחסדי שמים, ומשתמשת בהשקאה מלאכותית ממי היאור המספק מים ללא הגבלה כמעט. האם משום כך עלינו להימנע משימוש במפעלי הנדסה של העברת מים ממקום למקום והתפלתם, רק כדי לחזק את התלות בחסדי שמים? לא זו הדרך לחזק אמונה. אמונה פשוטית אכן זקוקה לתלותיות ישירה. אך אמונה תמימה במשמעותה האמיתית, דהיינו אמונה שלמה ומעמיקה, אינה זקוקה לקביים כדי להישען עליהם. אדרבה, היא רואה גם במעשי אנוש מעין גילוי של ה' החונן לאדם דעת. לילד קטן מסבירים את ירידת הגשם כשפיכת מים ישירה ע"י ה', אולם כשילד גדל ולומד הסברים מטאורולוגיים, שלפיהם הגשם יורד כתוצאה ממערכת סינופטית, אמונתו רק יכולה להתעמק יותר (אם הוא זוכה למורה שהוא גם מחנך טוב) דווקא בגלל המורכבות המסובכת שבאמצעותה ה' משיב הרוח ומוריד הגשם. משק המים שלנו תלוי כולו בירידת גשם רב באגן ההיקוות של הכנרת. תפילתנו על הגשם בימינו היא מופשטת יותר ומורכבת יותר אך אין בה פיחות באמונה, אדרבה, כל מאמצי בני האדם להוביל מים מהכנרת תלויים מעתה ברצון ה' להוריד די גשם בצפון הארץ. אם ה' לא יבנה בית שווא עמלו בוניו בו.

לעתיד לבוא תתעמק האמונה בהשפעת עם ישראל החי ארצו עד שגם מצרים תחוש עצמה תלויה בגשם היורד בקניה ובאתיופיה (זו משמעות הנבואה החותמת את ספר זכריה).

עם זאת אין ספק שהגישה התורנית השואפת לאיזון בין המלאכותיות לטבעיות ולריסון תדחוף לשימוש מושכל וחסכוני יותר במים. ולו בגלל הצורך לצמצם את השימוש בחשמל המיוצר ע"י פחם ונפט המזהם את האויר ומחמם את כדור הארץ.

יש מקום וסמכות להתקין תקנות לטובת הציבור ברוח תקנותיו של יהושע בן נון, אולם מתקני התקנות צריכים לשקול כל הצעה בכובד ראש והתייעצות עם מומחים מתחומים שונים. לדוגמא, היה מקום לתקן תקנה שתגביל כל פרט למכסת במים. אך לדעתי הדבר חסר משמעות ללא מדיניות מים ציבורית. כל עוד מחיר המים למשק הביתי זול יחסית ואינו מעודד חסכון לא ייעשה שום מאמץ רציני לחסוך במים (כגון



שבזבז מים מעל לנורמה בסיסית מסוימת יגרוור אחריו סנקציה של הכפלת מחיר המים, לדוגמא!).

כביטוי סמלי לחסכון במים היה מי שהמליץ על נטלה קטנה יותר לנטילת ידיים (את המלצת חז"ל ליטול מים בשפע אין חובה לקיים דווקא בנטלה המכילה 5 רביעיות כשיעור חזו"א! גם שלוש רביעיות נחשבות לשפע רב). אולם כל זה מגוחך כאשר לדוגמא במתקנים להדחת מים המידה המינימאלית (החסכונית!) היא כפולה מהנחוץ. אכן הציבור הדתי צריך לשמש דוגמא בחיסכון באוצרות הטבע שה' נתן לנו בחסדו הגדול. אולם דווקא בצרכי מצוה, שכמות המים בהן זניחה אין צורך לחסוך. אם כי כאמור אין גם הצדקה לבזבז שלא לצורך גם אם המדובר במצוה. הדוגמא, בה הציבור הדתי יוכל לשמש יותר בחסכון עצום של מים יהיה בטיהור המקואות, במקום החלפת מימיהם כל יום, ע"י מסנן כשר, אם אכן יימצא כזה שאין בו שום פקפוק הלכתי או בריאותי. החיסכון האמיתי צריך להיעשות כאן ולא בסמליות שבגודל הנטלות. הדרך חייבת להיות בעיקר ציבורית וראוי שחברי כנסת דתיים ישמיעו את קולם לשמירה גבוהה יותר של הטבע שה' ברא וליזום חוקים שיביאו לחיסכון במים ומשאבים אחרים.

### התיתכן חקלאות אקולוגית?

יש הקוראים להפסיק את השימוש בחומרי הדברה ודישון מלאכותיים. ניתן להסתפק בגידולים אורגאניים. אלא שבינתיים חקלאות אורגאנית שהיא יקרה יותר היא נחלת מעטים. יישום מיידי של הצעה זו בממדים כלל עולמיים עלול להמיט חרפת רעב על מיליארדי בני אדם. הצלתם מתחלואים ומתסיסות חברתיות אלימות תאלץ את האנושות להשתמש באמצעים מלאכותיים ומזיקים לא פחות. אין אפשרות מעשית כרגע לקיים את כל בני המין האנושי רק בגידולים אורגאניים. פיקוח נפשם מחייב כרגע שימוש באמצעים מלאכותיים, למרות נזקיהם. עם זאת אין ספק שיש לעודד כל נסיון לגידול אורגאני מתוך מגמה למצוא פתרון מעשי לכלל האנושות.

יש מציעים לצמצם את הילודה כדי שמקורות האספקה יספיקו לכולם. אולם אם רוצים להשתמש בדרכים טבעיות יש להימנע משימוש בהורמונים, בהפלות ואמצעים מלאכותיים אחרים. לכל אלטרנטיבה יש מחיר משלה. לכן כל הצעה צריכה להישקל בזהירות על כל השלכותיה. בהקשר לכך יש לפסול על הסף הצעה שגם עם ישראל יצמצם את התרבותו. אחרי השואה הנוראה, ההתבוללות העצומה ובעיית האיזון הדמוגרפי של מדינת ישראל יש להעדיף את פיקוח נפשנו הלאומי על פני פקוח נפשנו התזונתי, אם הוא אכן חמור כל כך, כפי שמבהילים אותנו בו.

יש הצעה הנראית כנכונה, לוותר על הדשא, זולל המים היקרים. הדשא הובא לכאן מאירופה. הוא מתאים יותר לאקלים האנגלי מאשר לארץ שחונה כשלנו. הרעיון כבר



החל לצאת אל הפועל. אולם גם כאן ההשלכות לא פשוטות. כגון, הרעיון להחליף את הדשא הטבעי בדשא מלאכותי מפלסטיק, החוסך מים, דשנים, אנרגיה (של הכיסוח) ועוד. המומחים טוענים שהדשא המלאכותי גורם להתחממות רבה יותר של האויר. גם לאדמה טבעית חשופה יש חסרונות. יש תחליפים טובים לצמחיה רווית מים, התאימה יותר לאקלים המדברי כשלנו. אל ניתן עינינו באירופה, דשאים תמיד ייראו ירוקים יותר. ננצל את יתרונו בחום ואור ובכשרון שברכנו ה' למצוא חלופות יפות יותר ויעילות יותר.

הצעה דומה היא לחזור לחקלאות בעל במקום חקלאות שלחין כדי לחסוך במים (וממילא באנרגיה) ובכך לשמור על מאגרי המים לבל יומלחו. אכן צריך לחסוך במים והחקלאות הישראלית הייתה אחת החלוצות בעולם בשימוש בטפטפות במקום ממטרות. אולם המשמעות של חקלאות בעל היא הרעבה מסוכנת של כלל האוכלוסיה והזנתה באמצעים אחרים, חמורים אף הם מבחינה אקולוגית. לכן אין בררה כרגע אלא להעדיף בינתיים חקלאות שלחין (מרוסנת!) על פני חקלאות בעל כדי לספק מזון לאוכלוסיה העירונית, שבמדינה מודרנית היא גדולה פי 50 מזו החקלאית.

לא נמליץ על חזרה לחקלאות פרימיטיבית שבה 80% מהאוכלוסיה עסקו בחקלאות! האורבאניות היא חלק מהמהפכה התעשייתית, שעם כל חסרונותיה הרבים הביאה גם ברכה רבה לאנושות. ה' ברא את האדם כיצור דינאמי שאינו יכול לשקוט על שמריו. הוא שואף כל הזמן לשפר ולשכלל. המהפכות התעשייתיות והאורבאניות הינן חלק מתהליך מתוכנן ע"י הבורא. חז"ל שיבחו את חיי הכפר אולם לא פסלו את העירוניות. התשובה התורנית לכך היא איזון.

קשה לקבוע היכן בדיוק עובר האיזון בין הדרישות השונות. ולכן חייבים להפעיל שיקול דעת רציני, אחראי וזהיר ע"מ לשמור על האיזון. משום כך כל בית מדרש שידון בנושא זה חייב להיזהר ממסקנות חפוזות חד-ממדיות, להיות רב-תחומי ולהתיעץ עם מומחים בתחומים רבים אחרים.

## הצייד

דוגמא לאיזון בין צרכים אמיתיים לבזבז מיותר, מזיק ולא מוסרי, ישמש לנו הצייד. ר' יחזקאל לנדוי בעל הנודע ביהודה (מה"ת יו"ד סי' י) נשאל האם הצייד מותר? תשובתו היא שלצורך פרוות (המיועדות להגן על האדם בחורף בארצות הקרות) הצייד מותר. אין בכך בל תשחית וגם לא צער בע"ח. כי ממיתים את החיות ולא מתעללים בהן. אך הוא אוסר את ספורט הצייד הן מצד השחת המידות והן משום מושב לצים. זו תרבות לא יהודית. ניתן להוסיף על כך את בעיית הכחדת המין. אומנם אין איסור מפורש על כך בתורה, אולם אין ספק שלא ייתכן שהאדם ישמיד מין שנברא בעולם ע"י ה'. ואע"פ שאין ראייה לדבר רמז לדבר יש במצות שילוח הקן ובאיסור אותו ואת בנו. גם



כאן באו לידי ישום האיזון שעמדנו עליו. מצד אחד, שימוש בבע"ח לצורך הכרחי של קיום המין האנושי – מותר. מאידך, בידור לא מוסרי - אסור. רמה מוסרית גבוהה מסייעת לשמירת האיזון האקולוגי. ב"ה שחנן את האדם דעת להמציא חלופות סינטטיות מוצלחות לפרוות הטבעיות. אל שגם כאן המשאבים מוגבלים וצריך לשמור עליהם. אין לעודד החלפת מעילי חורף בכל עונה ועונה. הצניעות יפה גם כאן.

## הנייר

ניקח דוגמא אחרת – הנייר. כידוע לשם יצור הנייר כורתים יערות גשם בכמויות מופרזות וגורמים נזק עצום ואסון אקולוגי נורא. ונוסף על שונאינו, שריפת הכמויות האדירות של הנייר מחממת את האטמוספירה. יש מקום להמליץ על חסכון בנייר גם במישור הפרטי, כגון שימוש חוזר בנייר, לפחות בכתיבת טיוטות וכדו'. אך זהו עניין סמלי. יש תחומים אחרים שבהם השימוש בנייר הוא כמותי ביותר. פנו אלי שאצא בקריאה לציבור הדתי שישמש דוגמא בצמצום של צריכת הנייר, ונקטו שתי דוגמאות, הטיטולים והעלונים המרובים המציפים את בתי הכנסת. נמנעתי בינתיים מנקיטת עמדה, לפני ברור יסודי ומעמיק יותר. הפסקת השימוש בטיטולי נייר תאלץ חזרה לשימוש בחיתולים הזקוקים לכביסה במים, שגם הם משאב יקר ובעייתי, ויש להוסיף להם דטרגנטים המזהמים את הסביבה והפעלת מכונות כביסה בחשמל זולל דלק, והמעלה את חומו של כדור הארץ. האם מישהו עשה חישוב מדוייק היכן הנזק גדול יותר? (וכן דוגמא הפוכה. קריאה לאסור את השימוש בכלי פלסטיק חד-פעמיים עלולה להגביר את צריכת הכלים העשויים נייר. מה הועילו חכמים אלו בעיניהם בתקנתם? הרי החליפו פרה בחמור! אלא א"כ יוכח מדעית שהנייר מזיק פחות מפלסטיק).

באשר לעלונים: אין כל משמעות לחסכון של כמה דפי נייר כאשר עתון אחד (!) הנקנה ע"י אדם אחד (!) לשבת אחת (!) שוקל פי כמה וכמה מכל העלונים המגיעים לביכנ"ס שבו כ-100 מתפללים. האם לא עדיפה הימנעות מצריכת עיתונים בכלל? תנועה המונית של רבבות אנשים שיימנעו מקריאת עתונים (אפילו לא בחינם) אולי תהווה גורם משפיע. כאן מוקד הבעיה ולא בכמה עלונים.

המצאת הנייר תרמה תרומה עצומה לפיתוח התרבות והמדע. לשם כך היא נוצרה, להפצת מסרים ערכיים ותרבותיים ולא לדברים בטלים. עם ישראל השתמש בנייר בעיקר להפצת תורה (הספר הראשון שהודפס בעולם היה התנ"ך!) בזאת נסגר המעגל. בזבז הנייר המשווע בחלק גדול של התקשורת מזהם לא רק את האויר אלא בעיקר את האוירה. זו חמורה יותר ומסוכנת יותר מזיהום האויר. בזבז הנייר, לפחות בתקשורת המודפסת, אין בו צורך וחלק גדול שלו אף פסול, שלילי ומזיק.

אין אפשרות לנתק בין זוהמת הרוח לזיהום האויר, בין אויר לאוירה, בין מוסר לאקולוגיה, בין השחתת הנפש להשחתת המשאבים, הא בהא תליא. חוקים, צווים



ותקנות יועילו רק כאשר בני האדם וממשלותיהם יהיו חדורים הכרה מוסרית שעליהם להיות אחראים לנזק שהם גורמים למרות פיתויי היצר לדאוג רק לרווחתם, להתעשרותם ולסיפוקם העצמי. כאשר המניע העיקרי של מעשי האדם יהיה מוסרי יבוא גם פתרון אמיתי לבעיית האקולוגיה על פני כדור הארץ.

האדם והאדמה שניהם יצירי כפיו של ה' ונועדו להביא תיקון לעולם ולהחזירו אל גן העדן האבוד, בתנאי שהאדם יזכור את יעודו: וַיִּקַּח ה' אֶת-לֵהָיִם אֶת הָאָדָם וַיִּנְחָהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ. (בראשית ב טו)